

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ІСТОРИЧНА НАУКА Й ТЕМА ГОЛОДОМОРУ 1932 - 1933 рр.: АНАЛІЗ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ПЕРЕДУМОВ СТАНОВЛЕННЯ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ

Катерина НАЗАРОВА (м. Миколаїв)

У статті висвітлюються соціокультурні чинники, що вплинули на становлення та дослідження проблеми голодомору 1932 – 1933 рр. в Україні як одного з методів історіографічного аналізу.

Ключові слова: голодомор, соціокультурні фактори, перебудова.

In the following article the socioculture factors of the problem of the Famine in 1932 – 1933 in Ukraine as one of the methods of historiography research are analyzed.

Key words: Famishment, social and cultural factors, perestroika.

Проблема голодомору 1932 – 1933 рр. стала однією з актуальних не тільки в сучасній історичній науці, а також відігравала помітну роль і в політичному житті нашої країни. Зміна політичного курсу КПРС із середини 80-х рр., процеси становлення України як незалежної держави, демократизація суспільства не могли не позначитись і на становищі вітчизняної історичної науки, перед якою у світлі нових умов поставали важливі науково-методологічні та практичні проблеми. Виникла необхідність зміни радянської схеми історії України та ствердження її національної концепції. Однією з центральних проблем нової концепції став голодомор 1932 – 1933 рр.

Аналіз соціокультурних факторів дає змогу окреслити етапи становлення й розвитку історіографії проблеми та визначити провідні зовнішні й внутрішні фактори, що вплинули на формування наукових поглядів вітчизняних істориків та вироблених ними концептуально-методологічних підходів у дослідженні складного та комплексного явища голодомору 1932 – 1933 рр.

Завдання цієї статті проаналізувати соціокультурні передумови становлення зазначеної проблеми як одного з чинників та складової методології історіографічного аналізу.

Одним з перших таких чинників можна виділити зміну курсу КПРС на політику “перебудови”.

Смерть Леоніда Брежнєва в 1982 р. поклала початок перехідному періодові в радянському суспільстві. Після смерті Ю. Андропова та згодом – К. Черненко все ширше коло представників партійно-державного апарату почало розуміти потребу в молодшому, енергійнішому й новаторському керівництві. У результаті 1985 р. на посаду Генерального секретаря обрали Михайла Горбачова. З його приходом до влади на арену вийшла нова генерація партійних працівників.

Новий генсек, обраний на цю посаду в березні 1985 р., виступив перед учасниками березневого пленуму з пропозицією прискорити науково-технічний прогрес, а на цій основі форсувати соціально – економічний розвиток СРСР.

Термін “перебудова” у доповіді М. Горбачова на пленумі означав тільки поліпшення управління господарським механізмом, тобто використовувався в досить обмеженому, вузькому розумінні. Але поступово він став наповнюватися новим змістом, означаючи оновлення, модернізацію всіх сфер життя [8, с. 3].

Кінець 80-х рр. ознаменувалися активізацією політичного життя в країні. Перебудова, яка до цього була справою партійно-державних верхів, викликала рух “знизу”, активні дії широких народних мас. Каталізатором цього руху стала гласність. Союзні, а за ними й республіканські ЗМІ почали публікувати й транслювати інформацію, що раніше була недоступною широкому загалу. Це, зокрема, стосувалося “білих плям” української історії, матеріалів про масові репресії 30 – 50-х рр., голодомор, антинародну політику тоталітарної держави. Надбанням історії знову стали імена В. Винниченка, с. Петлюри, М. Грушевського, Я. Курбаса, М. Хвильового. С. Єфремова та багатьох інших.

Тема голодомору 1932 – 1933 рр. в Україні наприкінці 80-х рр. відіграла важливу роль у науковому й політичному житті. Однак, на Заході цією проблемою почали займатися набагато раніше. Особливий інтерес виник у зв’язку з 50-ми роковинами трагедії. Громадські організації діаспори в США та Канади робили все можливе, щоб правда про 1933 рік стала загальновідомою.

Саме 50-та річниця Голодомору стала багато в чому переломною. Події 1932 – 1933 рр. в Україні почали привертати увагу істориків, політиків, журналістів. Ситуація загострювалась тим, що в СРСР довгий час не визнавали факту голодомору [9, с. 37].

1986 р. поет Іван Драч уперше вжив слово “голодомор” на з’їзді письменників України, а 18 лютого 1988 р. Олекса Мусієнко оприлюднив його на сторінках “Літературної України” [14]. 25 грудня 1987 р. перший секретар ЦК КПУ В. Щербицький визнав факт голоду 1933 р. У текст доповіді, присвяченій 70-річчю утворення радянської України, було внесено кілька рядків про голод. Згадка про нього розглядалася в Центральному комітеті як важливий політичний крок, який могла зробити тільки перша особа в компартійно-радянській номенклатурі.

Тим часом стали позначатися перші результати горбачовської перебудови. Почалося поступове відкриття раніше засекречених архівних фондів. У газеті “Літературна Україна” 16 липня 1987 р. були надруковані матеріали, у яких голод 1933 р. згадувався вже як всім добре відомий факт [9, с. 30]. Слід зазначити, що саме ця газета відіграла важливу роль у тому,

щоб привернути увагу громадськості до теми голодомору 1932 – 1933 рр. На її сторінках виступали демократично налаштовані науковці-історики, які у висвітленні цієї теми демонстрували відмову від створених у минулому історичних схем [7, с. 241]. В одному з номерів “Українського історичного журналу” за 1988 р. з’явилася стаття С. В. Кульчицького, “До оцінки становища в сільському господарстві УРСР у 1931 – 1933 рр.”, яка й започаткувала вивчення голодомору українськими істориками [10]. А вже 1989 р. вийшли праці “Демографічні наслідки голоду 1933 р. на Україні” С. В. Кульчицького [11] та “Становище дітей на Україні у 1931 – 1933 рр.: Документальна розповідь” С. В. Кульчицького та Є. П. Шаталіної [12], у яких аналізувалися демографічні наслідки голоду. 1991 р. побачила світ монографія С. В. Кульчицького “Ціна великого перелому”, у якій уперше у вітчизняній історіографії було досліджено причини й наслідки голодомору [13]. Того ж року В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов та С. В. Кульчицький видрукували колективну монографію “Сталінізм на Україні: 20 – 30-і роки”, у якій проаналізували вплив сталінщини на всі сфери життя українського суспільства.

26 січня 1990 р. Компартія України визнала голод злочином сталінського режиму, ухваливши відповідну постанову. Відбулося бурхливе засідання політбюро, на якому розглядалася можливість публікації документів, що підтверджували існування факту голодомору. В. А. Івашко, який замінив В. В. Щербицького на посаді першого секретаря ЦК Компартії України, не став гальмувати справи, бо розумів, що подальше замовчування народної трагедії просто неможливе. Було погоджено опублікувати збірник унікальних документів та матеріалів, упорядкованих Р.Пирогом [9, с. 41].

1990 р. в Україні розпочався перший етап державотворення. Верховна Рада УРСР 16 липня 1990 р. прийняла перший законодавчий акт, виходячи з якого розпочалося будівництво незалежної української держави – Декларацію про державний суверенітет України.

24 серпня 1991 р. відбулося урочисте проголошення Акту незалежності України, що стало вінцем багатовікових державотворчих пошуків українського народу. Почався історичний процес демократизації суспільства. Утворення та діяльність Народного Руху України, поява нових політичних партій, зміна політичної монополії КПРС, активізація суспільної, національної та історичної свідомості українського народу сприяли створенню нової історіографічної ситуації. Більшість істориків розуміло необхідність змін марксистсько-ідеологічних догм у висвітленні історичного процесу. Однак, відхід від партійно-класового трактування історії та зміна стереотипів тоталітарного періоду неоднозначно позначився на розвитку історичної науки. Нові умови суспільно-політичного розвитку вимагали зміни історичної парадигми, пошуку нових концепцій історичного розвитку, переосмислення минулого.

Стали зрозумілими крах і безперспективність радянської схеми історії. Багато радянських істориків постали перед вибором: або триматися за збанкрутілі концепції спільної історії українського і російського народів, радянської державності, або повернутися до національних традицій української історіографії, пов'язаних з іменами В. Антоновича, М. Грушевського, Д. Дорошенка, В. Липинського, О. Оглоблина, І. Крип'якевича [5, с. 412]. Більшість істориків обирали другий варіант.

Разом зі зміною політичного ладу в країні відбувається й організаційно-структурна трансформація усіх сфер та галузей українського суспільства. Не винятком стала й наукова сфера загалом та історична, зокрема. Процеси реорганізації торкнулися Академії наук Української РСР, що перейменовувалася в Академію наук України (1991 – 1993 рр.), а з 1994 р. – Національну академію наук України. У нових умовах важливого значення набувають структурні зміни в Інституті історії України. 26 березня 1991 р. на засіданні вченої ради Інституту історії України було затверджено нову структуру Інституту, в основу якої замість формаційно-класового підходу було покладено хронологічний принцип. Так разом з іншими постав відділ історії України 20–30-х рр. ХХ ст., що функціонує в структурі Інституту під такою назвою до цього часу. Його завідувачем є д.і.н. С. В. Кульчицький.

Одним з головних напрямів у роботі наукового колективу відділу (а з 2002 р. – спеціально створеного при відділі Центру досліджень геноциду українського народу) з початку 1990-х рр. є викриття злочинів тоталітарного режиму проти народу України, зокрема трагедії голодомору 1932 – 1933 рр. і голодів 1921 – 1923 та 1946 – 1947 рр. [1].

Уже на початку 1990-х рр. науковці підготували збірники документів та матеріалів “Колективізація і голод на Україні. 1929 – 1933” (К., 1992) [6], В. І. Марочко опублікував конспекти лекцій “Голодомор в Україні 1932 – 1933 рр.: причини і наслідки” (К., 1994) [15].

Тривала активна дослідницько-пошукова робота в архівах. Письменники, журналісти також не залишалися осторонь. Результатом колосальної роботи стала збірка архівних документів та спогадів очевидців голодомору “ГОЛОД-33. Народна Книга – Меморіал” (1991 р.), яку впорядкували В. Маняк та Л. Коваленко-Маняк [2].

27 червня 1992 р. була заснована Асоціація дослідників голодомору 1932 – 1933 рр. в Україні – всеукраїнська громадська науково-дослідницька культурно-просвітницька організація. Метою організації стало дослідження однієї з найтрагічніших сторінок історії – голодомору 1932 – 1933 в Україні, а також голоду 1921 – 1923 та голоду 1946 – 1947 в Україні, поширення серед широкого читацького загалу інформації про голодомори та їхні наслідки. Засновниками стали відомий український письменник В. Маняк

та його дружина – журналістка Л. Коваленко-Маняк, яка очолила Раду від її заснування [16, с. 272].

Важливе значення мало утворення 31 травня 2006 року Українського інституту національної пам'яті (постанова Уряду від 5 липня 2006 р. № 927) як центрального органу виконавчої влади із спеціальним статусом. Основними завданнями Інституту задекларовано: посилення уваги суспільства до історії України, забезпечення всебічного вивчення етапів боротьби за відновлення державності України у ХХ столітті та здійснення заходів з увічнення пам'яті учасників національно-визвольної боротьби, жертв голодоморів та політичних репресій.

Очолює Інститут національної пам'яті Голова, який призначається Кабінетом Міністрів за поданням Прем'єр-міністра. Нині виконуючим обов'язки Голови Інституту є Ігор Юхновський.

Насамперед, діяльність Інституту спрямована на популяризацію в Україні та світі об'єктивної та справедливої історії. А головне своєю діяльністю Інститут національної пам'яті сприяє формуванню національної свідомості громадян України [19].

Подальші процеси демократизації, здобуття Україною незалежності, відновлення державного суверенітету, визнання її на міжнародному рівні сприяли створенню нової історіографічної ситуації. Перехід на нові методологічні принципи, вироблення національної концепції історичного розвитку потребувало досить тривалого часу та інтенсивної науково-дослідної роботи істориків.

Характеризуючи історіографічну ситуацію кінця 1980-х – першої половини 1990-х рр. більшість учених указують саме на кризу історичної науки [3]. Так, професор Л. Таран також зазначає, що криза в історичній науці, не тільки українській, а й світовій, почалася з кінця 1980-х рр. й триває досі. Для країн колишнього СРСР вона була пов'язана не тільки зі зміною парадигми історії, а й політичними процесами демократизації [17, с. 31]. Історики відкрито заговорили про проблеми вітчизняної історичної науки, розуміючи необхідність вироблення власної історіографічної концепції та перетворення нашої історіографії на органічну частину світової науки.

Серед досліджень цього періоду пріоритетне місце займали проблеми радянської історії. В чому ж полягала причина особливого інтересу до радянської тематики? Це зумовлювалося кількома чинниками: по-перше, доба радянської історії виявилася найбільш міфологізованою в історичній науці та суспільній свідомості. По-друге, правлячій верстві, пов'язаній з комуністичною ідеологією, було вигідно вдатися до дозованої критики конкретних подій, аби частково її лібералізувати. По-третє, злам у стереотипів у поглядах на події 1920 – 1980-ті рр. міг стати вузловою ланкою довгого ланцюга перегляду всіх фальсифікацій української історії з

найдавніших часів. По-четверте, відтворення історичної правди про насадження тоталітарного режиму в Україні, його злочини проти українського народу створювали фундамент для глибинних змін у суспільній свідомості, для її радикалізації, національного пробудження [5, с. 401]. Не випадково, що дослідження теми голодомору 1932 – 1933 рр. як одного з найбільших злочинів комуністичного режиму набуло важливого значення не тільки для вітчизняної історичної науки з метою встановлення історичної правди, а й для увічнення історичної пам'яті невинних жертв тоталітаризму.

Починаючи з 1993 р., вшанування пам'яті загиблих у трагічні 1932 – 1933 рр. в указах вищих органів влади. Так в Указі Президента України “Про заходи у зв'язку з 60-ми роковинами голодомору в Україні”, підписаного 19 лютого 1993 р. Леонідом Кравчуком, передбачалося проведення Днів Скорботи і Пам'яті в Україні, які припадали на вересень місяць [4].

Про відзначення чергових роковин голодомору в Україні засвідчила постанова Кабінету міністрів України від 26 жовтня 1998 р. за № 1696, яку видав прем'єр міністр В. Пустовойтенко. Указом Президента України Л. Кучми від 26 листопада 1998 р. за № 1310 “Про встановлення Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій” було запроваджено конкретний день – четверту суботу листопада. Вона поступово набувала меморіального статусу, а біля Михайлівського собору покладали квіти офіційні делегації. Про геноцид в урядових постановах та президентських указах не згадувалося [16, с. 272].

20 березня 2002 р. Президент України видав Указ “Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами голодомору в Україні”. Він дублював попередні укази та заходи, хоча місцевим органам влади рекомендували “посилити увагу до повсякденних потреб громадян, які пережили голодомор, поліпшення їх медичного, соціально-побутового обслуговування, сприяти у веденні присадибного господарства, вишукати можливості для надання матеріальної допомоги таким особам” [18]. Лише 24 листопада 2002 р., звертаючись до українського народу у зв'язку з Днем пам'яті жертв голодомору та політичних репресій, Л. Кучма визнав голодомор 1932–1933 рр. геноцидом українського народу, закликав міжнародне співтовариство підтримати Україну. Необхідно зазначити, що ініціаторами та фундаторами перелічених заходів була українська інтелігенція – письменники, історики, які вимагали визнання голодомору геноцидом.

28 листопада 2002 р. Верховна Рада України ухвалила постанову № 258-IV “Про 70-ті роковини голодомору в Україні”, якою засудила політику геноциду, що її проводив тоталітарний режим проти громадян України. Уже 12 лютого 2003 р. відбулися парламентські слухання під керівництвом голови Верховної Ради України В. Литвина. Доповідь

виголосив віце-прем'єр-міністр Д. Табачник, зазначивши, що визнання голоду геноцидом має принципове значення для стабілізації суспільно-політичних відносин в Україні, слугуватиме доказом незворотності демократичного вибору, фактором відновлення історичної справедливості, морального зцілення кількох поколінь від страшного шоку, заподіяного масовими репресіями. Верховна Рада України за винятком фракції КПУ, яка тоді була численною, ухвалила “Рекомендації парламентських слухань” постановою від 6 березня 2003 р. за № 607-IV, що визнали голодомор геноцидом. 14 травня 2003 р. відбулося спеціальне засідання Верховної Ради України з ушанування пам'яті жертв голодомору 1932–1933 рр., на якому було ухвалено “Звернення до українського народу” з констатацією факту геноциду в 1932 – 1933 рр. Постанови парламенту України засвідчили його готовність розглянути проблему, задекларувавши факт визнання голодомору геноцидом, але вони не мали сили закону, тобто належної правової сили [16, с. 273].

З приходом В. Ющенка на пост Президента Україна значно прискорився процес підготовки законопроекту щодо визнання голоду геноцидом українського народу. 11 липня 2005 р. Президент України видав Указ “Про додаткові заходи щодо увічнення пам'яті жертв політичних репресій та голодоморів в Україні”, доручивши уряду створити Інститут національної пам'яті, а також унести до Верховної Ради України законопроект щодо політико-правової оцінки голодомору.

Нарешті, акт українського геноциду був визнаний Законом України “Про Голодомор 1932–1933 років в Україні” від 28 листопада 2006 року, у ст. 1 якого стверджується, що Голодомор 1932–1933 років в Україні є геноцидом Українського народу. Згідно зі ст. 2, публічне заперечення Голодомору визнається наругою над пам'яттю мільйонів жертв Голодомору, приниженням гідності Українського народу і є протиправним [20].

Одним з відкритих залишається питання міжнародного визнання голодомору геноцидом українського народу. Станом на 9 квітня 2009 року Голодомор актом геноциду прямо визнали 13 держав. Ними є (у хронологічному порядку): Естонія, Австралія, Канада, Угорщина, Литва, Грузія, Польща, Перу, Парагвай, Еквадор, Колумбія, Мексика та Латвія. Європейський Парламент визнав Голодомор злочином проти Українського народу та проти людяності.

Підсумовуючи цей етап, відмітимо, що прийняття закону “Про Голодомор 1932–1933 років в Україні” стало вагомим здобутком українських політиків, істориків та громадських діячів у відновлення історичної правди та вшанування пам'яті численних жертв страшного лихоліття.

Таким чином, можна виділити наступні соціокультурні передумови становлення й розвитку історіографії проблеми:

1. Одним з перших таких чинників – зміна курсу КПРС на політику “перебудови”.

2. Проголошення незалежності України, зміна політичної системи, проведення політичного курсу, спрямованого на розгортання процесів демократизації українського суспільства.

3. Структурна реорганізація історичної науки в умовах незалежності.

4. Методологічна переорієнтація українських істориків, вироблення національної концепції історичного розвитку.

5. Політика держави в напрямку формування національної самосвідомості й відновлення історичної пам’яті.

Аналізуючи соціокультурні фактори, можемо виділити основні етапи розвитку історіографії голодомору 1932 – 1933 рр. Перший етап: охоплює кінець 1980-х – початок 1990-х рр. Серед учених утверджується думка про спеціальний, організований та штучний характер голодомору. Другий етап охоплює другу половину 1990-х рр. У цей період розробляється теза про спеціально створений партійним керівництвом геноцид українського селянства. Третій етап розпочався на початку 2000-х рр. для нього характерні завершення формування та утвердження на законодавчому рівні концепції голодомору як акту геноциду українського народу.

Отже, можна простежити, як під впливом зовнішніх і внутрішніх факторів відбувалась еволюція поглядів вітчизняних істориків у трактуванні трагічних подій 1932 – 1933 рр. в Україні: від “продовольчих труднощів” до розуміння голодомору як акту геноциду українського народу, як засобу утвердження тоталітаризму.

Таким чином, проблема голодомору, як й інші суперечливі теми періоду радянської історії, почали досліджуватися лише в період перебудови та в роки незалежності. Важливе значення спочатку мали саме політичні фактори. Але і в подальшому тема голодного лихоліття українського народу залишається досить політизованою.

Детальний аналіз впливу соціокультурних факторів на сучасну історичну науку дасть змогу визначити подальші напрямки дослідження з цієї проблеми.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Відділ історії України 20-30-х рр. XX ст. [online] <http://www.history.org.ua/>
2. Голод – 33. Народна Книга-Меморіал / Упоряд.: Л.Б.Коваленко, В.А. Маняк. – К.: Рад. письм., 1991. – 584 с.
3. Головка В.В. Криза сучасної української історичної науки: теоретичний та історіографічний контекст: Автореф. дис...канд. істор. наук. – Д., 2000.
4. Голос України. – 1993. – 26 лютого.
5. Калакура Я.С. Українська історіографія: курс лекцій. – К., 2004. – 496 с.

6. Колективізація і голод на Україні. 1929 – 1933. Збірник документів і матеріалів. – К., 1992. – 735 с.

7. Костишева С.О. Тема голодомору 1932 – 1933 років у дзеркалі газети “Літературна Україна” доби горбачовської гласності // Голодомор 1932 – 1933 років як величезна трагедія українського народу: Матеріал. Всеукраїн. наук. конф. Київ, 15 листопада, 2002 р. – К.: МАУП., 2003. – С.240 – 245.

8. Кульчицький С.В. Політичне й соціально-економічне становище в перші роки незалежності // Історія України. – 2002. – №18. – С.2 – 5.

9. Кульчицький С.В. Проблема голоду 1932 – 1933 рр. та її місце в суспільно-політичному житті України кінця 80-х – початку 90-х рр. // Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків: Міжнар. наук. – Теорет. конф., Київ, 28 листопада 1998 р.: Матеріали / Редкол.: С.Кульчицький та ін. – Київ – Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 2000. – С.27 – 45.

10. Кульчицький С.В. До оцінки становища в сільському господарстві УРСР в 1931 – 1933 рр. // Український історичний журнал. – 1988. – №3. – С. 15-27.

11. Кульчицький С.В. Демографічні наслідки голоду 1933 р. на Україні. – К., 1989. – 13 с.

12. Кульчицький С.В. Шаталіна Є.П. Становище дітей на Україні у 1931 – 1933 рр.: Документальна розповідь. – К., 1989. – 26 с.

13. Кульчицький С.В. Ціна “великого перелому”. – К., 1991. – 430 с.

14. Літературна Україна. – 1988. – 18 лютого.

15. Марочко В.І. Голодомор в Україні 1932 – 1933 рр.: причини і наслідки: конспект лекцій. – К., 1994. – 61 с.

16. Марочко В.І. Визнання голодомору – 1933 рр. в Україні – геноцидом: історичний факт політичного самоутвердження та морального зцілення нації // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2007. – №16. – С.272.

17. Таран Л.В. Провідні тенденції світової історіографії в ХХ ст. та проблеми кризи сучасної української історичної науки // Укр. істор. журн. – 1998. – №5. – 30 – 39.

18. Урядовий кур’єр. – 2002. – 7 лютого.

19. Український інститут національної пам’яті [online] <http://www.memo.gov.ua/>

20. Українське слово. – 2006. – 6 – 12 грудня (№49).

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Назарова Катерина Вікторівна – аспірантка кафедри історії України МДУ ім. В. О. Сухомлинського.

Наукові інтереси: проблеми сучасної української та зарубіжної історіографії голодомору 1932–1933 рр. в Україні.